

החומש בארמית יהודית חדשה – תיאור מסכם

יונה צבר

לזכרו הברוך של פרופסור שלמה מורג

מבוא

יהודי כורדיסתאן לדורותיהם, כמו כל קהילה יהודית מסורתית, הנחילו את המורשת היהודית שלהם מקצתה בכתב ורובה על פה. בגלל מספרם הקטן של יהודי כורדיסתאן והתנאים הכלכליים והבטחוניים הקשים ששררו במקום, היו בכורדיסתאן רק מעט בתי ספר יהודיים, וגם באלה למדו רק מעטים. הלימוד העיקרי בבתי ספר אלה היה, לאחר לימוד מלאכת הקריאה, קריאת החומש בעברית ותרגומו בלשון הדיבור הארמית שבפיהם, המכונה בפי החוקרים "ארמית חדשה" (להלן א"ח). תלמידים מתקדמים היו גם קוראים את שאר ספרי המקרא, בעיקר את ספרי הנביאים הגדולים; זאת היתה עיקר הפעילות הלימודית של נערים בדורנו.¹ אף שהתרגום ללשון המדוברת לא שימש לצרכים טקסיים, את הפטרת תשעה באב היו קוראים בימינו בבית הכנסת בזמן התפילה גם בעברית וגם בתרגום לארמית חדשה.

ניבי הארמית שבפי יהודי כורדיסתאן אינם חלק מהמורשת היהודית גרידא. ארמית היתה לשון בינלאומית משותפת ליהודים וללא־יהודים במזרח התיכון במשך תקופה ארוכה, עד למאה השביעית לספירה. עם כיבושי האסלאם, הלכה הערבית ודחקה את רגלי הארמית, וזו שרדה רק במקומות מרוחקים ובלתי־נגישים בהרי כורדיסתאן העיראקית, התורכית והפרסית (דהיינו שרידי ארמית מזרחית), וכן בשלושה כפרים הרריים ליד דמשק (כלומר שרידי ארמית מערבית). הניבים המזרחיים היו מדוברים בפי יהודים ונוצרים עד ימינו, ואילו המערביים בפי נוצרים ומוסלמים בלבד. הארמית החדשה שונה בהרבה – במבטאה, בדקדוקה, ובאוצר מיליה – מן הארמית הידועה ממקורות יהודיים, כגון ארמית מקראית, תרגום אונקלוס, ואפילו התלמוד הבבלי (שחובר סמוך לאשור, הגובלת בכורדיסתאן). כפי שיודגם להלן, יש בארמית החדשה היהודית והנוצרית שאילה מרובה משפות שכנות, דהיינו כורדית, פרסית, תורכית, ערבית, ובניבים יהודיים גם מעברית כלשון הדת היהודית.

1 כתב יד מן המאה ה־12 מעידים על פעילות רוחנית מעמיקה יותר, כפי שנראה להלן. ועוד, היו בני נוער, גם בדורות האחרונים, שהגיעו להישגים טובים בתורה ובחכמה בזכות לימוד עצמי מחוץ לכותלי בית הספר היהודי.

בשנת תשנ"ה יצא הכרך האחרון – ספר דברים – של החומש² בא"ח בסידרה "עדה ולשון", בעריכת פרופ' שלמה מורג ז"ל. ארבעת הכרכים הקודמים, לחומשים הקודמים, יצאו בין השנים תשמ"ג-תשנ"ג. כל כרך כלל את הפרקים הבאים: א – מבוא; ב – תרגום כולל בניב יהודי זאכו (כורדיסתאן העיראקית, סמוך לגבול תורכיה), כפי שהוקלט מפי חכם לוי עמרם במפעל מסורות הלשון; ג – מבחר גירסאות מקבילות בניב יהודי דהוֹף הסמוכה לזאכו, על פי כתב יד מאת חכם אליהו אברהם דהוכי; ד – פרקים לדוגמה, חלקם בתעתיק פונטי, בניבים יהודיים ונוצריים אחרים (אורמיה, עמדייה, ערודין), על פי כתבי יד או הקלטה; ה – מילון-גלוסר לכל המילים שבכל כרך (המילים בא"ח והמילים העבריות המקראיות המקבילות רשומות להן). במבוא לכל כרך בא דיון מפורט על טיב התרגום ועל הממצאים המיוחדים לאותו הכרך.

יש כמובן הרבה מהמשותף בתרגום לכל הכרכים של החומש, כגון תרגום מילולי משועבד מחד גיסא, וסטיות קטנות וגדולות וסיבותיהן מאידך גיסא, כפי שנדגים לקמן.³ נדמה שמבחינה אידאלית היה רצוי שתיאור והערכה של תרגומי המקרא בא"ח יתבססו על כל המקרא; אך תרגום כל התנ"ך לא"ח, פרסומו ועיון מדוקדק בו הוא חזון לעתיד, ולפיכך נסתפק בעיון וסיכום של מה שמצוי לעת עתה, דהיינו בעיקר בחומש⁴. אפשר להניח שתרגומי החומש מעידים על האופי הכללי של התרגומים לכל המקרא, להוציא אולי ספרים כגון שיר השירים, שבהם אפשר לצפות לסטיות גדולות בתרגומם, מסיבות מובנות.⁵ והנה, בכתבי יד מן המאה הי"ז נמצאים תרגומים לפרשיות אחדות ולהפטרות מיוחדות, והם חורגים במידה רבה מתרגום מילולי, וכוללים מדרשים נרחבים (יותר בפרשיות ומעט בהפטרות). אמנם הם מכונים "פשט" או "תפסיר" (בערבית, כלומר פירוש או ביאור), אך אין הכוונה למשמע המקובל של פשט, אלא אדרבא, להתפשטות, דהיינו לפישוט ולביאור נרחב של נוסח המקרא.⁶

- 2 להלן יופיעו סימונים אלה של התרגומים: א"י=יהודי אורמיה; ד=יהודי דהוכי; ז=יהודי זאכו (לרוב בלי סימון); ע=יהודי עמדיה; ערו=יהודי ערודין. בניבים של א"י ושל ז' ביטאוהו חֻמֶשׁ (בחי"ת גרנית), בטעם מלעיל, והמילה ציינה לא רק את החומש, אלא כל ספר.
- 3 הממצאים שלנו לגבי החומש, כפי שתוארו לראשונה במבוא לספר בראשית (צבר, בראשית), אושרו על ידי חוקרים אחרים – ראו: גולדנברג וקן, עמ' 152; ישראלי, עמ' 455.
- 4 מלבד החומש ומה שנזכר לעיל, התפרסמו עד עתה חלקים מן המקרא כדלקמן: אבינרי, יונה; אבינרי, אסוף אסיפס; ישרון, הפטרות השנה; ישרון, פרקי תהלים; צבר, שרח; צבר, פירוש; צבר, תפסיר; צבר, שני פירושים. נתפרסמו גם שתי מהדורות של שיר השירים תרגום (הפירוש האלגורי הארמי, שאינו מענייננו כאן); ברוכים; צבר, תרגום דתרגום. אף הופיעו מדרשי אגדה לפרשיות אחדות, שגם הם אינם מענייננו כאן – צבר, מדרשים.
- 5 גם בחומש יש לפעמים נטייה להרחבה מדרשית, כגון בברכת יעקב – ראו מורג, עמ' 144.
- 6 המונח המקובל לתרגום מילולי הוא "שרח" (ערבית: ביאור) או בשיבוש "שרע", כנראה בהשפעת שרע (=חוק) או שריעתא (=תורה). סוג אחר של ספרות הקשורה במקרא מאת יהודי כורדיסתאן בא"ח הם עיבודים אפיים-שירתיים של סיפורי עלילה מקראיים, ובהם הרבה יסודות אגדיים, ריאליה ופולקלור מקומיים – ראו ריבלין. נראה לי שהתרגום המילולי בעיקרו, שהוא נושא מאמרנו זה, אינו ניזון ישירות מסוגי הספרות האחרים, דהיינו התפסירים הישנים שבכתבי יד והאפוסים העלילתיים, ולא מצאתי בו עקבות ברורים של אלה.

לתרגומי הארמית החדשה חשיבות רבה, מסיבות אחדות. הם משקפים את המסורת של יהודי כורדיסטאן בהבנת המקרא, ומלבד זאת הם כוללים הרבה מילים או משמעיים ארכאיים שלא נשתמרו בלשון הדיבור, או אולי לא נהגו בה מעולם; לכן הם מעין "הקלטות חיות" מן העבר הרחוק, שחשיבותן רבה למחקר בלשני-היסטורי משווה של ניבי הארמית החדשה. ועוד, אפשר להשוות את התרגומים לתרגומים בעדות יהודיות אחרות במזרח ובמערב.

התרגומים והמתרגמים

תרגומי המקרא בא"ח הם דוגמה מובהקת לתרגום עממי פשוט. מרבית יהודי כורדיסטאן גרו בעיירות קטנות או בכפרים נידחים, רחוקים ממרכזי תורה ולמדנות, ואפילו חכמים (וודאי מלמדי תינוקות) נאלצו לעסוק במלאכות נוספות לפרנסתם. גם ספרים היו מעטים ויקרים ואלה היו בעיקר סידורי תפילה, חומשים עם "מקראות גדולות", וקצת מדרשים. בתורת הדקדוק אפילו החכמים לא היו בקיאים, והם התקשו בהבנת צורות דקדוקיות קשות ובמשמעיים או ניואנסים נדירים.

כל התרגומים היהודיים בא"ח כוללים הרבה יסודות עבריים, ומראים סימנים של הסתמכות על מקורות יהודיים: מדרשים, תרגומי אונקלוס (ת"א) ו"יונתן", פירושי רש"י, רס"ג, ואחרים.⁷ למרות הקירבה הגנטית שבין תרגום אונקלוס וניבי א"ח, היה ליהודי כורדיסטאן קושי ניכר בהבנתו, בגלל המרחק הגדול בשנים ממנו. לפיכך, גם כאשר יש קשר גנטי ברור לבלשן בין מילה בארמית חדשה לבין צורתה בתרגום אונקלוס (כגון, א"ח: טְלוֹכָה [t[öxe], עדשים=ת"א: טְלוֹפְחִי), אין הוא מובן מאליו לפשוטי עם.⁸ יש הרבה מהמשותף בתרגומים בניבים שונים של ארמית יהודית חדשה, ובוודאי בתרגומים שונים של אותו ניב, ובכל זאת, כל תרגום משקף, במידה זו או אחרת, את אישיותו ולמדנותו של החכם המתרגם. למשל, בתרגומו של חכם אליהו דהוכי, שלא היה בריסמכא, יש סטיות רבות באופן יחסי מתרגום מילולי; זאת, משום שלא הכיר את דקויות הנוסח העברי, ולכן לפעמים תירגם באופן חופשי, לפי הבנתו. מאידך, חכם לוי, שהיה למדן ומלמד תינוקות שנים רבות, היה זהיר הרבה יותר בתירגומו, ורק לעתים רחוקות נכשל בסטיות מתרגום מילולי, בגלל חוסר הבנה.⁹ לעומת זאת, חכם עלואן אבידני, שהיה למדן מובהק, שילב בתרגומו מדי פעם פירושים מדרשיים קצרים (כפי שנראה).

7 על זיקת ה"שרח" לתרגום אונקלוס מחד גיסא ולתרגומו של רס"ג מבחינה מילונית מאידך גיסא, לפחות בשלב קדום, עיינו מורג, עמ' 143-145; ועיינו דוגמאות לקמן סעיף ב' מס' 4. השוו גם אבישור.

8 על הצטמצמות ידיעת תרגום אונקלוס ושימוש בו בדורות אחרונים בעדות ישראל בכלל, להוציא יהודי תימן, עיינו מורג, עמ' 144-145.

9 עם זאת, חכם לוי לא היסס לסטות מתרגום מילולי כאשר ראה צורך בלשון נקייה.

המגמה הכללית של התרגום היא לתת תרגום מילולי של נוסח המקרא, ולכן התוצאה היא לשון קפואה ובלתי טבעית. אין מתרגמים את גוני המשמע השונים על פי ההקשר, אלא את המשמע המילוני הכללי, באופן חדגוני. חוסר הטבעיות של הסגנון ניכר בהשמטת מילות קישור חיוניות בארמית חדשה, ומאידך בגיבוש יתר של מילים ריקות, שצירופן הכולל הוא בעל משמע מעורפל או חסר משמעות לחלוטין בלשון המתורגמת. באופן פראדוקסלי, משמעם של צירופים כאלו מובן רק כשהם צמודים לנוסח העברי שאותו הם באים לתרגם ולבאר.

ככלל, התרגום די שוטף, אחיד, וצפוי ברוב החומש, בעיקר כאשר נוסח המקרא הוא היגוד פרוזה פשוט. ברם, בשירה או במילים טכניות, התקשה המתרגם לעתים למצוא את המילה המתבקשת, בעיקר כשתירגם בעל פה, והוא שלף מילים אחרות מאוצר המילים שלו.¹⁰ להלן מבחר דוגמאות מספרי החומש לתרגום משועבד מחד גיסא, ולטטיות ממנו וסיבותיהן מאידך גיסא.

א. שעבוד מילולי

א) תרגום משועבד מתבטא בנאמנות כפויה לנוסח העברי של המקרא, כולל טטיות מרובות ממה שנחשב לקביל ומקובל בארמית חדשה, בקטגוריות דלקמן:

- 1 – השמטת האוגד (לה, לא, לו, וכו' [=is, m., f., are, etc.]) במשפט שמני, כמעט בקביעות (בניגוד למקובל בארמית חדשה), למשל: "ועיני לאה רכות" (בראשית כט, יז) = וְאֵינִי לְאֵה תּוֹיְרָה [=שבורות]; "מי כמוכה בְּאֵלִים ה'" (שמות טו, יא) = מְנִי מוֹכְנָאסוֹךְ בְּד קַיְיָה [=חזקים] אֶסְתִּי-עוֹלָם; "אָנִי ה'" (ויקרא יח, ה) = אָאנָא אֶסְתִּי-עוֹלָם (בארמית חדשה תקנית צריך לומר אאנא וְן אסת-עולם); "פי עם קדוש אֶתָה" (דברים ז, ו) = פִּיד קוֹם מְקוֹדֶשָּׁא אֶתָה. אך לפעמים מוסיף המתרגם בלא משים את האוגד: "מה מְשַׁכְּרָתְךָ" (בראשית כט, טו) = מְיִ-לָּא פְּרָה דִּידוֹךְ; "עוד יוֹסֶף חִי" (שם מה, כו) הִיש יוֹסֶף צֶאכ-יִלְה.
- 2 – נטייה לשמר את המין של שם עצם עברי בתרגום שם תואר או פועל גלווה גם כאשר המין בארמית חדשה שונה במובהק – למשל: "גוי גְּדוֹל" (בראשית כא, יח) = מְלֶתָא (לשון נקבה [=ל"ג]) רְוָא (לשון זכר [=ל"ז]); "דְּבַתְם רְעָה" (שם לו, ב) = עֵיבָא (ל"ז) דוֹהֵן כְּרוֹתָא (ל"ג). ברם גם בקטגוריה זו עשוי המתרגם, בהיסח דעת, להתעלם מהעיקרון, למשל: "בא השמש" (שם כח, יא) = גְּנִילָא (ל"ג, לפי התקון) שְׁמֶשָׁא (ל"ג); כולל מקרים כשהמין זהה בעברית ובארמית חדשה (תיקון יתר?): "וְהַבּוֹר רֶק" (שם לו, כד) = בְּהֶרָא (ל"ז) סְפֶקְתָא (ל"ג).

3 – שימור חלקי או מלא של הסדר המקראי במספרים מורכבים ופירוקם על פי העברית: "חֶמֶשׁ וְתֶשְׁעִים שָׁנָה וְשִׁמְנֵה מֵאוֹת שָׁנָה" (שם ה, יז) = כְּמֶשָׁא וְאַצֵּי אֵי שְׁנָה וְתֶמְנִיָּא אֶמְאָנִיָּה] שְׁנָה (הסדר המקובל בארמית חדשה הוא תמניא אמאיה, אצאי וכמשא שנה); אך לפעמים התרגום מתעלם מהנוסח העברי: "חֶמֶשׁ שָׁנִים וְאַתִּים שָׁנָה" (שם יא,

10 שירה: כגון ברכת יעקב בספר בראשית, "שירת הים" בספר שמות, "האוינו" בספר דברים. מילים טכניות: כגון בחיבור מלאכת המשכן בספר שמות, או שמות בעלי החיים למיניהם בספר ויקרא.

לב) =תַּרְתָּאָמָא וּכְמָשָׂא שְׁנָה. גם כאן יש מקרים של שיגרה או תיקון יתר של פירוק מספר גם כאשר אין צורך בכך, כגון במקרה של הזוגי "מאתים": "עֲזִים מְאֵתִים" (שם לב, טו) =אִזְהָ תְּרָה אַמְאִיָּה (במקום תַּרְתָּאָמָא המקובל).

4 – תירגום מילולי של ביטויים וצירופי לשון בעברית, אפילו כשהתוצאה היא מבעים חסרי משמעות או בעלי משמע שונה, למשל: "אַחַד הָעָם" (שם כו, י) =כָּא קוּם, שפירושו "עם אחד", וצריך לומר כּא מן קוּם; "עַל אַחַד הַהָרִים" (שם כב, ב) =אֵל כָּא טוֹרְאִנְהָ; וצריך לומר אל כּא טורא (יחיד במקום רבים); "הָעֵלָם יַעֲלִימוּ... אֵת עֵינֵיהֶם" (ויקרא כ, ד) =אַמְטְשׁוּיִי אַמְטְשׁוּיִלוּ ... אִינּוּהוֹן (ד) =החביאו את עיניהם, כאילו היו איזה חפץ; "לְבַבְכֶם הָעֵרְל" (שם כו, מא) =לְיִבּוּהוֹן סוֹרְיָא (ד) =ליבם הנוצרי (משום ש"ערל" הוא בדרך כלל כינוי לנוצרי בלשונות היהודים). מעניין לציין שגם התרגום הנוצרי בארמית חדשה מתרגם "עֵרְל" כ"ערל, לא נימול".

5 – תרגומים מוכניים של מילים מודליות או מילות קישור, למשל: "נא" בכל מקום מתורגמת אַתָּא=עכשיו, שהוא משמעה הנדיר יותר, לרבות מקרים כגון: "וְעַתָּה יִשָּׁב נָא" (בראשית מד, לג) =אַתָּא יָאֲתוּ אַתָּא; "אַשֶׁר" מתורגמת בכל מקום אִיד (>תָּו ד- זה ש), בלי התאמה במין ובמספר שדרושים בלשון התקנית, למשל "הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נִתְּתָה עִמָּדִי" (שם ג, יב) =בְּכֵתָא אִיד, וצריך לומר אִיד (=ו ש). וכן מילית המושא המיודע "אַת", מתורגמת בכל היקריותה במילה אַאל אף שבלשון יום-יום יש לה משמע ושימוש שונים לגמרי.

6 – גזירת פעלים חדשים משמות קיימים לצורך התרגום בלבד בהתאם לעברית, למשל: "שְׁרִיטָה" (שם לב, כט) =מְסוֹדְדוֹן > סְרְדָר=שָׂר (במקום פְּשָׁלוֹךְ סרדר=נהיית שר); "וּסְחָרוּהָ" (שם לד, ח) מְתִיגְרוּלָא >תְּגָאָרָא=סוחר.

7 – שיקוף בתרגום של צורות מקור נטויות, למשל: "כִּרְאוֹתָהּ" (שם לט, יג) =מוֹךְ כְּזָאִיא דִּיֵּדָא במקום אִי דְמַד כְּזִילָא (כאשר ראתה) בלשון התקנית; "כְּשִׁמְעוּ" (שם לט, טו) =מוֹךְ שְׁמָאָה דִּיֵּדָה.

8 – מבטא שמות בצורות הפסק אינו משתנה: "בְּיָאָר שְׂבִיעַ" (שם כח, י) "לְמֶךְ" (שם ד, יח); אך שמות עם ה"א הכיוון בדרך כלל מפורקים: "שְׂכָמָה" (שם לו, יד) =אֵל שְׂכָם; "מְצַרְיָמָה" (שמות ד, כא) =אֵלֵד מְצָר; אך יש גם מקרים כגון "סְדוּמָה" (בראשית יט, א) =אֵל סְדוּמָה (ד).

9 – בכתבי יד של תרגומי המקרא בארמית חדשה מוצאים גם חיבור של שתי מילים לאחת בהשפעת הנוסח העברי, למשל: "עֲזוּ" (ויקרא ה, א) =עֲזוּדִיֵּדִי (ד) (במקום עוּן דידי); "תְּשַׁקְצוּ" (שם יא, יא) =נְגִיזוּדוּן (א"י), במקום נְגִיזוּ ודוּן (=תעשו מיאוס).

ב) השפעות סמנטיות של הנוסח העברי על הנוסח בא"ת. טווח המשמעים של שורשים בארמית חדשה עשוי להתרחב בהשפעת העברית, למשל: "אֶכְבֵּד" (שם י, ג) =אֲמִיקְרִינָא (ד); השורש יק"ר, שמשמעו הרגיל הוא "להיות כבד" (למשל יְקוּרָא=כבד; יְקוּרָתָא=כובד, חלום כבד, סיוט), קיבל כאן משמע חדש-ישן: "להיות יקר ומכובד". "טְבַל... אֲצַבְעוּ

בְּדָם" (שם ד, ו) = טַאָבְל; משמעו הרגיל של השורש טב"ל השאול מעברית (כנראה דרך ערבית-יהודית, בגלל דיגוש הבי') מוגבל רק לטבילת הגוף במקווה טהרה, ואילו כאן הורחב המשמע גם לטבילת אצבע בדם (במקום השורש טמ"ש המשמש לשם כך בלשון יוסיים). סוג אחר הוא תרגום-תצלול, רוצה לומר המתרגם בוחר מילה בארמית חדשה ש"מצלצלת" כמו המילה העברית, אף שאין ביניהן קשר גיזרונ, למשל: "עֲרַמּוֹן" (בראשית ל, לו) = עֲרַמוּתָא > [רימונתא] = רימון; "וְוִרְקוֹ אֶת הַדָּם" (ויקרא א, ה) = סֶרְקִי (א"י; = ?ריקו); "רְכוּשׁ" (במדבר טו, לב) = רִיכְיִשׁ (ד), שמשמעה הרגיל הוא רמש או חרקים (משורש רח"ש).

ב. סטיות מתרגום מילולי וסיבותיהן

1 – תרגום שנראה תוצאה משיבוש קטן בקריאת נוסח המסורה (או פירושו/תיקון לה?): "פִּן תְּשִׁיב אֶת בְּנֵי שְׂמָה" (בראשית כד, ו) = מֵאֲתוּיִתִּין תּוֹשִׁיב; "וְוִדְפִקוּם" (שם לג, יג) = וּמֵאֲטִילוּ = והשיגום, רוצה לומר קרא "וְוִדְבְּקוּם"; "וְחֶסֶד" (ויקרא כ, ז) = גִּזְוֹתָא = חיסרון, חֶסֶר; ¹¹ "שְׂרוּעָה" (שם כא, יח) = מְכוּבְּלָא = צְרוּעָה, מצורע; "גִּזְעֵלְתִים" (שם כו, מד) = מוּעֲצִילִי = נעלתים, מנעתי מהם; "וְהִתְוִקָה בְּמַבּוּשִׁיו" (דברים כה, יא) = גְּוִלִי = לבושו, בגדיו (ד; = או סתם לשון נקייה? עיינו צבר, מדרשים עמ' לא); "יִחְסְלוּ הָאֲרָבָה" (שם כה, לח) = מְנַקְצָלָה = יחסרנו, ימעיטנו.

2 – סטיות מטעמי עידון, לשון נקייה, כולל הימנעות מהאנשת הבורא: "בְּנֵי הָאֱלֹהִים" (בראשית ו, ב) = בְּנֹנּוּ מְלֶאכִים = בני מלאכים; "נִגְלוּ אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים" (שם לה, ז) = מְגוּלִיָּה = נגלה (ל"י במקום ל"ר); "גְּנוּב" (שם ל, לג) = גְּטִיָּא = שמור (בדברי יעקב אל לבן); "הַקְּדֹשָׁה" (שם לח, כא) = מוּחְצָרְתָא = מזומנת / אֶסְתִּירְתָא (ד) = נסתרת, צנועה (על תמר כלת יהודה); "זוֹנָה" (שם לד, לא) = בְּרִדְאִי = יצאנית (על דינה בת יעקב); "דוֹדְתּוֹ" (שמות ו, כ) = בְּרַת אֲמוּיָה = בת דודו (על עמרם ויוכבד); "אֲצַבֵּעַ אֱלֹהִים" (שם ח, טו) = קוּדְרַתְד אֵילָאָהָא = עוצמת אלוהים; "וְאִשָּׁה לֹא תַעֲמַד לְפָנַי בְּהִמָּה לְרַבְּעָה" (ויקרא יח, כג) = לְאֹאדָא פְּרִיתוּתָא אֲמָא = לעשות תועבה עמה (ז) / לְפַעֲלָא / לְחֶרָאָה אֲבָא (ד) = לפעול או להידחק בה; "וְיֹאכְלֹתָ אֶת כָּל הָעֵמִים" (דברים ז, טז) = אֲכַלִּיתָן אֲאֵל כּוּשִׁי דְכוּלוּ קוּמָה = תאכל את טוב כל העמים; "וְכִסִּיתָ אֶת צִאֲתָרְךָ" (שם כג, יד) = כְּלִיפּוּתָא = צָרָךְ. (השוו עברית: צורך [גדול] = צואה).

3 – סטיות המבוססות על פירוש מדרשי או תרגומים ידועים (רש"י, אונקלוס, רס"ג או מסורת מקומית): "בֵּין מַיִם לְמַיִם" (בראשית א, ו) = בְּיַנִּי מְאִיד אֱלֵאִיל, מְאִיד אֱלֵתִיר (ע) = בין המים שמלעיל (ו) המים שמתחת; "גְּוִיד" (שם כה, כט) = קְדָר טְלוּכָה = קדרת (תבשיל) עדשים (השוו לתרגום אונקלוס: תבשילי דטלופחי); "וְעֵינַי לְאָה רְפוּת" (שם כט, יז) = תוּיָּה = שבורות (על פי רש"י); "בְּפִלְלִים" (שמות כא, כב) = בְּד כְּבָר דְעִיִּים = לפי דבר הדיינים [אפילו הנוצרי, ביד דיינא]; "הַשֶּׁפֶן" (ויקרא יא, ה) = רוּבִיכָא = שועל (עיינו גם צבר, דברים, עמ' כו); "הָאֲנָפָה" (שם יא, יט) = פְּשָׂאָה גְּיָאָה = המנענעת את עצמה

(ז) /אִיו פְּרָאבָא=הכעסן (ד); "הַצָּב" (שם יא, כט)=וַאִיו אַחְמִילָא=הניצב, העומד (ד) (=מסורת מקומית?).

4 – סטיות המשקפות במובהק ראליה מקומית, מסורת מזרחית, שמות אנכרוניסטיים, וכיוצא בהם: "לְבָן הָאָרְמִי" (בראשית כח, ה) =אַרְמִנְאָא=ארמני (בגלל הדמיון בצליל; כך כבר אצל רס"ג); "הָרִי אַרְרָט" (שם ח, ד) =טוֹרְאָנְד פּוֹרְדְּסְתָאן=הרי כורדיסתאן (על פי תרגום אונקלוס: טורי קרדו); "בְּבָל" (שם י, י) או "שְׁנַעַר" (שם יא, כ) =בְּגִידָד (בירת עיראק); "בְּצָרָה" (שם לו, לג) =בְּצָרָא (עיר בדרום עיראק); "לְטוֹשִׁים" (שם) =פְּרָפּוֹפְנָאִיה (תושבי כרכוכ, עיר בצפון עיראק); בתרגום פירוש לבראשית מט, יח, "לִישׁוּעָתְךָ קוֹיָתִי הִי", המיוחס לשמשון, הוא מבקש, בין השאר: מִמְּפָלָא אִיתָא דוֹהוֹן בְּרִישׁוּהוֹן=הפֵּל את הכנסייה שלהם על ראשם.

5 – צורות הפועל המקראי, במיוחד צורות עם וא"ו ההיפוך, מתורגמות כרגיל לפי המשמע וההקשר (לאו דווקא לפיו צורתן) ומותאמות למערכת הפועל בארמית חדשה: "ורוח אלהים מִרְחַפֶּת" (שם א, ב) =פּוֹכַד אִילָאָהָא גְמֵהֲבָבּוּא=היתה נושבת; "וְאִתְנָה יְדַעְתָּן" (שם לא, ו) אֲכַתּוֹן פִּיאִיתוֹן=אתן יודעות; "אֲנֹכִי מֵת" (שם נ, כד) =אַאָנָא מִיִּתִינָא=אני אמות; "וּמִשָּׁה יָקַח" (שמות לג, ז) =שְׁקָלָה=לקח; "וַתִּגְנֹב אֶתִּי" (בראשית לא, כז) =גְּנִיּוֹלוֹךְ גְּיָאנוֹךְ מְנִי=גנבת את עצמך ממני; "וְשָׁמְתִי אֶת פְּנִי" (דברים כ, כה) =בְּדָאֲרִינָא=אשים מעניין במיוחד תרגום צורות בינוני פועל בהקשר מסוים על ידי בינוני פועל, למשל: "עוֹלִים" (בראשית נ, יד) =יִסְיָקָה (who had gone up); "הַבָּאִים" (בראשית ז, טז); שמות א, א) =אַן אֶתִּיה (who had come); "תּוֹעָה" (שמות כג, ד) =תְּהִיא (has wandered). קיימים גם חילופים בתרגום בין פעיל לסביל משום קריאה מוטעית, או כנראה כפירוש, למשל: "ושמי ה' לא נודעתי להם" (שמות ו, ג) =מוֹיִדְאִלי=הודעתי; "תִּיעֶשֶׂה" (שם כה, לא) =אוֹדִיתָן=תַעֲשֶׂה (הפסוק מתחיל בפעיל: וְעִשִׂיתָ); ולהפך (פעיל < סביל): "וַרְפוּא יִרְפָּא" (שם כא, יט) =אַאתָה מִבְּסוּמָה=יִרְפָּא. ובדומה, חילופים בין פעלים עומדים ויוצאים: "תִּקְהָ" (שם א, טז) =מְכִיתוּלָא (ד) =תְּחִיּוּהָ (בהשפעת "וְהַמָּתָן" הקודמת לה); "יִלִּין" (שם לד, כה) =מְדַמְכִיתָן=אתה תלין.¹²

6 – נטייה להשמיט בתרגום את וא"ו החיבור הן בראשית הפסוק והן בהמשכו (ובמקומו יש לפעמים אתנחתא קצרה בקריאה): "וְהָאָרְץ הִתְהָ" (בראשית א, ב) =אַרְאָא וִילָא; "פרו ורבו ומלאו" (שם א, כח) =פְּרוּהוֹן, זוּדוֹן, מְלָאוּן; "טוב נרע" (שם ב, ט) =שִׁיבִירָא בִּירִיּוֹא (א"י); "הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ" (שם ב, כה) =אָדָם פְּכַדִּיב.

7 – לרוב יש התעלמות מן ה"א הידיעה: "הַנְּהָרָ" (שם לא, כא) =כּוּרְא (>ארמית ישנה, "חבורא"); "עֵץ הַדְּעַת" (שם ב, ט) =צִיּוֹד עָאקל (=עץ של דעת); אך: "וְהַבְּרִיאָת" (שם מא, ד) =וַאֲן שְׁמִינָה (and those fat ones). מאידך, המתרגם לפעמים מוסיף מילית איידיוע: "נער עברי" (שם מא, יב) =כָּא יֵאלָא הוֹדְאִיא (a Jewish child).

8 – בתרגומים השונים בארמית חדשה יש, כמצופה, אחדות רבה משום המגמה הכללית לתרגם מילולית את נוסח המקרא, אך ברור שיש ביניהם גם הבדלים, ואלו הם: א – שוני בגלל מילים מיוחדות לניב זה או אחר, למשל: "מִיְלֵדָת" (שמות א, טו) = מִיְלֵדָת (סבתות, ז); מִקְבֵּלְנִיָּאָתָא (=מקבלות [פני התינוק], ע); דְּאִפְרִיפֵת (=אמהות זקנות, ערו); דְּיִינָאָת (=מטפלות, אומנות, ד); מִמְּגִי (מלמדות יניקה, א"י); חִיָּתָא (=נותנות חיים, א"נ) (עיינו צבר, אוצר המילים, עמ' 1395 הערה 27). ב – שוני בתרגומים משום שכל מתרגם מסתמך לפעמים על מסורת פירוש שונה, למשל: "וַיִּתְרוּצְצוּ" (בראשית כה, כב) = מִמְּבוּרְבְּטָלוּ (ז) = הניעו אברים כדג במים (בדומה לרש"י: רץ ומפרכס לצאת); אך ד' מתרגם מוֹאֲקָלוּ = הֶעֱיָקוּ, בהשפעת תרגום אונקלוס ודחקין. ג – השוני נובע מהבדלים אישיים שונים ובמיוחד ברמת הבקיאיות והלמדנות של המתרגם, הן במסורת פירוש מקומית והן בכללית למרות המגמה לתרגם כל מילה ומילה שבנוסח המקרא, כולל שמות נרדפים, במילה בארמית חדשה, לפעמים מלאי המילים של המתרגם פשוט אוול. כך חכם לוי (ז), למרות היותו ברסמכא בדרך כלל, אינו טורח לתרגם את שמות אבני החושן (שמות לט, י-יג), ואילו חכם דהוכי, שאינו ברסמכא בדרך כלל, מתרגם דווקא כל אבן ואבן.

ג. היסודות העבריים שבתרגומים

1 – יסוד מעניין בתרגומי המקרא לארמית יהודית חדשה הם היסודות העבריים שבהם, ואלה מתחלקים לכמה סוגים:

א – מילים עבריות המצויות בלשון הדיבור, והן נשארות כמובן ללא תרגום, למשל: תהום, בהמה, צפון, דרום, מזרח, מערב, מעֶשֶׁר, קורבן, זְקָנִים, צדיק. ב – מילים שפעמים מתורגמות ופעמים אינן מתורגמות: שְׂרָ/סְרָדְר; וְשִׂאִים/סְרָדְרָה; לפעמים הבחירה במילה עברית או לא־עברית נובעת משיקולים של לשון נקייה, או לשון של כבוד, וכיוצא באלו: זִנְיָה (בראשית לח, טו, לגבי תמר), אך בְּרָדְאִי (=יצאנית; בראשית לד, לא, לגבי דינה); זְקָן (בראשית כד, א, לגבי אברהם), אך רִיֶּסְפִי (שם כד, ב, לגבי עבדו); "מְלֶאֶךָ ה'" (שם טו, ז) = מְלֶאֶךָ, אך "וישלח יעקב מְלֶאֶכִים" (שם לב, ד) = קְאָצְוֵדָה (=שליחים). ויש גם מילים שמתורגמות בניב אחד אך לא באחרים), למשל: שם הוויה נשאר (כתוב) אֲדִנְי בא"י, אך מתורגם אֶסְתֵּד עוֹלָם (=אדון עולם) באחרים.

ג – מילה עברית מוחלפת במילה עברית אחרת, הידועה מלשון הדיבור, או היתה ידועה יותר (בגולה): "נְגֵב" = דְּרוֹם; "יָמָה וְקִדְמָה" (בראשית כו, ה) = לְיַמְעָרְב וְלְמִזְרַח (ד); "עולות" = קוֹרְבָּנוֹת; "כהן אֹיֵן" = פּוֹמֶר; "נפשׁוֹ = נְשָׁמָה; "חֲלִילָה" (שם יח, כה) = חֲזוֹ חֲלִילָה = חס וחלילה (ד); "סֶפֶר" (שמות יז, יד) = חֲמֶשׁ = חֲמֶשׁ, או כל ספר יהודי; מספר = מְנִיָּן; חֶק = מְנַהֵג; "אֶסוֹן" (שם כב, כב) = סֶפְנָא (א"י); "נוֹאֲפֵת" = רֶשְׁעָתָא; "זָמָה" = רִישְׁעוּתָא (צבר, ויקרא, עמ' לו).

ד – מילה במשקל עברי שאינו מצוי מוחלפת במילה מאותו שורש במשקל או צורן רגיל יותר בלשון הדיבור: עֲנִי = עֲנִיּוּת; זְקָנָה/זְקָן = זְקָנוּת; בּוֹז = בְּיִיּוֹן; מְקָרָה = לְיָלָה = קָרִי; מְרוֹרִים" (שמות יב, ח) = מְרוֹר.

ה – יש יסודות עבריים שהם לצורך התרגום בלבד, והם סוג מיוחד לשעבוד קיצוני של התרגום לנוסח המקרא. אין המתרגם טורח, בגלל ספק או מחוסר ידיעה, לתרגם את המילה העברית, כולל ה"א הידיעה, כגון במקרה של שמות עצם נדירים, כגון חלק מאבני החושן (שמות לט); אִי־אלו חרקים, עופות וחיות (ויקרא יא): הַדְּאָה... הַכּוֹס... הַיְנִשׁוּפ... סוּלְעַם (ד); או, במקרה של פועל, "מתרגם" רק את התצורה הדקדוקית, למשל: "וַיִּרְכְּסוּ" (שמות לט, כא) מְרַכְּסִלוּ (ד); מעניין שהצורה בארמית חדשה היא בבניין גורם, מקביל לאַפְעַל, במקום בבניין קל שבמקור; "לֹא תַעֲוִנוּ" (ויקרא יט, כו) = מִיַּעֲוִיָּתוּ; ברור שהמתרגם התקשה בהבנת המילה משום שהוא תירגם אותה גם אֲמַצְדָּאִיתוּן = תַּעֲנוּ.

ו – יש פעלים עבריים שאין להם פועל מקביל בלשון הדיבור בארמית חדשה, אך יש שם עצם מאותו השורש, ולכן המתרגם מצרף אותו לפועל א-ו-ד [>עבד] "לעשות": "יָבַם" (בראשית לח, ח) = אֹד יָבוּם; "וַיַּעֲקֹד" (שם כב, ט) = עֲקִידָה וַיְדַלִּי (א"י); "עֲשֶׂר אַעֲשֶׂרְנוּ" (שם כח, כב) = מַעֲשֶׂר פְּרִשְׁנָא מַעֲשֶׂר (=מעשר אפריש מעשר).

ז – שמות עצם רבים של מילים עבריות שאולות פעמים שומרים על צורת הריבוי העברית ופעמים אינם שומרים עליה: חכמים, ברכות; מְצוֹת, אך גם מְצוּיָה (מצות), מְצוּאָיָה (מְצוּת), בְּהֶמָא; ולפעמים צירוף של שניהם: שְׂדִימִי (א"י) = שדים.

ח – בכתבי יד של התרגומים, המילים העבריות שומרות על כתיבן העברי, במיוחד כשהמתרגם הסופר הוא בראוריין. חכמים פחות למדנים מעתיקים את המילים העבריות לפי "כללי" הארמית החדשה, רוצה לומר בכתב מלא שבמלא ובניקוד שאינו מבחין בין קמץ לפתח, סגול וצירה, שורוק וקבוץ, וכיוצא בהם, למשל: בְּהֶמָא, זוּנָא, סְפָנָא, יָבָם, צַאפּוֹן, יוּנָא, אֲבַנְיָדָא (=במצב של נידה), עוּלָאָה, עֲרָב רָאב, נְאִישִׁיא, שְׂקִיץ, ואפילו תוּרָא (=תורה; צבר, ויקרא, עמ' לו), מְשָׁב זְכוּר (!; צבר, דברים, עמ' מט-נא).

קיצורים ביבליוגרפיים

ע' אבנרי, "תפסיר אסוף אסיפם (ירמיה ח:יג - ט:כג)", הניב הארמי של יהודי זאכו, עמ' 28-41.	אבנרי, אסוף אסיפם
—, "תרגום ספר יונה", הניב הארמי של יהודי זאכו, טקסטים בצירוף תרגום עברי, מבוא ומילון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 21-27.	אבנרי, יונה
י' אבישור, "מלים קשות" בתרגום רס"ג לתורה וגלגוליהן בנוסחאות התרגומים במזרח (כולל א"ח)", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 131-146.	אבישור
ש' ברוכים, תפסיר שיר השירים, ירושלים תשמ"ה.	ברוכים
G. Goldenberg & M. Zaken, "The Book of Ruth in Neo-Aramaic", <i>Studies in Neo-Aramaic</i> , ed. W. Heinrichs, Atlanta 1990, pp. 151-157.	גולדנברג וזקן
ח' ישורון, הפטאריית שתא בארמית קלולתא, הפטרות השנה בארמית קלה, רמת אביב תשמ"ו.	ישורון, הפטרות השנה
—, פצלית תהילים בארמית קלולתא, פרקי תהילים בארמית קלה וכל ספר תהילים כולל פירושים, תבסיר יקורי כבד, רמת אביב תשמ"ט.	ישורון, פרקי תהילים
י' ישראלי, "תרגום ספר בראשית לארמית חדשה בלהגם של יהודי סקין ופרקים א-ב, כב", מסורות ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 455-465.	ישראלי
ש' מורג, "בעקבי מסורות ולשונות", פעמים 77 (תשנ"ט), עמ' 143-151.	מורג
Y. Sabar, "The Hebrew Bible Vocabulary as Reflected Through Traditional	צבר, אוצר המלים

- Oral Neo-Aramaic Translations", *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*. ed. A.S. Kaye, 2, Wiesbaden 1991, pp. 1385–1401.
- , "The Story of Balaam and His She-Ass in Four Neo-Aramaic Dialects: Comparative Study of the Translations", *Humanism, Culture, and Language in the Near East, Studies in Honor of Georg Krotkoff*, ed. A. Afsarudin & A.H.M. Zahniser, Winona Lake IN 1997, pp. 301–317.
- י צבר, ספר במדבר בארמית חדשה של יהודי זאכו, ונוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה, ירושלים תשנ"ג. צבר, בלעם
- , ספר בראשית בארמית חדשה של יהודי זאכו, ונוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה, ירושלים תשמ"ג. צבר, במדבר
- , ספר דברים בארמית חדשה של יהודי זאכו, ונוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה, ירושלים תשנ"ה. צבר, בראשית
- , ספר ויקרא בארמית חדשה של יהודי זאכו, ונוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה, ירושלים תשנ"א. צבר, דברים
- , "על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 124–140. צבר, ויקרא
- , מדרשים בארמית יהודי כורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח ויתרו, ירושלים תשמ"ה. צבר, טיב התרגומים
- , "פירוש דרשני לספר יונה בארמית חדשה של יהודי כורדיסטאן [בניב של יהודי נירוודה־עמדייה]", הגות עברית בארצות האיסלאם, בעריכת מ' זוהרי, ירושלים תשמ"א, עמ' 131–143. צבר, מדרשים
- , ספר שמות בארמית חדשה של יהודי זאכו ונוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה, ירושלים תשמ"ח. צבר, פירוש
- , "שני פירושים דרשיים להפטרת אסוף אסיפם (ירמיה ח:יג – ט:כג) לתשעה באב בניבים הארמיים שבפי יהודי כורדיסטאן (זאכו ועמדיה)", הארמים, הארמית והמסורת הספרותית הארמית, בעריכת מ' סוקולוף, רמת גן תשמ"ג, עמ' יא–מא. צבר, שמות
- , "שרח הפטרת יום ב' של שבועות [בניב נירוודה] חבקוק ב:כ – ג:יט", ספנות י (תשכ"ו), עמ' שפא–שצ. צבר, שני פירושים
- , "תפסיר להפטרה של שמיני דפסח [בניב נירוודה־עמדייה] (ישעיה י:לב – יב:ו)", מחקרים באגדה ובפולקלור יהודי, בעריכת י' בן־עמי ו' דן, ירושלים תשמ"ג, עמ' שיז–שלו. צבר, שרח
- Y. Sabar, *Targum de-Targum, An Old Neo-Aramaic Version of the Targum on Song of Songs*, Wiesbaden 1991. צבר, תפסיר
- , "On the Nature of the Oral Translations of the Book of Exodus in Neo Aramaic", *Maarav* 5–6 (1990), pp. 53–66. צבר, תרגום דתרגום
- י"י ריבלין, שירת יהודי התרגום, פרקי עלילה וגבורה בפי יהודי כורדיסטן, ירושלים תשי"ט. צבר, תרגומים בע"פ
- ריבלין